משנת ארץ ישראל, מבוא — המשנה כמסמך הלכתי־משפטי

המשנה כמסמך הלכתי־משפטי

לומדי המשנה לדורותיה רואים בה מסמך הלכתי־משפטי לכל דבר, המנוסח בקפידה ובדייקנות. על כן התלמוד הבבלי מרבה לשאול על כל משפט ומשפט מה החידוש שבו, לשם מה יש צורך בסדרה של דוגמאות, ושאלות נוספות. ברם, המשנה במקורה אינה רק מסמך משפטי, וספק אם מוצדק לשאול שאלות אלו. המקרה הבודד הוא הגרעין ההלכתי, על כן יש צורך בהצגת מספר רב של דוגמאות, אף שהריבוי לעיתים נראה מיותר.446ראו, למשל, פירושנו ופירושו של גולדברג למשנה שבת פ"א מ"ב-מ"ד. כידוע, לא אחת היוו שאלות אלו תשתית לסוגיות ארוכות שבהן שאלה הגמרא "פשיטא?" ומצאה צריכותא זו או אחרת. ברם, גם בתלמוד הגישה אינה אחידה, ולא תמיד התלמוד שואל את השאלה.

יתרה מזו, לפחות בחלק מהמקרים השאלות מטיפוס זה הן סבוראיות, ושובצו בתלמוד רק בשלב מאוחר של עריכתו. לעיתים, יותר משיש כאן קושי ותירוצו יש כאן ניסיון של הסוגיה לקשר מספר רב של הלכות ידועות ללשון המשנה. שרשור זה הוא מעין "אסמכתא", קישור של הלכה לפסוק בתורה או למשפט במשנה. במהלך פירושנו לא עסקנו בשאלות אלו. הנחנו שריבוי דוגמאות הוא תופעה טבעית. יתר על כן, בגלל שיטת העריכה של המשנה היא חוזרת לא אחת על נושאים שכבר נידונו, ולא ראינו בכך כל קושי.447ראו, למשל, פירושנו לשבת פ"א מ"א; פי"ח מ"א; עירובין פ"י מי"א וכיוצא באלו מקומות רבים. בשאלה העקרונית של החובה לדקדק בלשון המשנה ראו שפיגל, דרך קצרה. תרומתו העיקרית היא ציטוט מדברי ראשונים הקובעים במפורש שלא תמיד יש לדקדק בלשון המשנה. ראו, למשל, פירוש המאירי לקידושין (מהדורת סופר), עמ' 8. כאמור, פירוש שיטתי למשנה מראה שלעיתים דקדקו אמוראים ופרשנים בלשון המשנה, אך לא תמיד נהגו כך.

לעיתים ההכפלה והחזרה נובעות משילוב של משניות קדומות מעריכות שונות, נושא שהדגשנו לעיל. אבל נראה שגם המשניות הקדומות עצמן חזרו על נושאים או הדגימו אותה הלכה בדוגמאות אחדות החוזרות על עצמן. נסתפק כאן בדוגמה אחת. משנת ביכורים פ"א מ"י מסכמת את אלו המביאים ביכורים וקוראים. כמעט כל שנאמר בה כבר מופיע במשניות הקודמות באותו פרק. פרק זה ערוך בצורה מסודרת ובעל היגיון ספרותי ברור. יש בו כותרת ובה שלושה סעיפים, ואחר כך הרחבה של כל סעיף וסעיף. כל הפרק עשוי מקשה אחת ברורה ומלוכדת, ואף על פי כן המשנה חוזרת על פרטים הנמצאים במשניות קודמות.

זאת ועוד; פרשנים חיפשו את ההיגיון שבהעמדת סדר המקרים במשנה כאילו המשנה חייבת לסדר את הדוגמאות בסדר היררכי כלשהו. גם לכך לא מצאנו צידוק, ולא ניסינו למצוא סדר משפטי אלא אם כן הוא סביר ואינו מאולץ, שכן איש המדע מוכן לפרש משנה כמו התלמוד הירושלמי בניגוד לתלמוד הבבלי, וכן להפך. הוא גם מוכן להציע, בהיסוס מה, ולאחר בדיקה ולימוד קפדני, לפרש משנה שלא לפי התלמודים. עד כאן אין חידוש בהצהרה זו, אם כי גם החוקרים שונים זה מזה ב"תעוזתם" או ב"חוצפתם". עם זאת, הצעת הפירוש הנראה בעינינו כסביר אינה סוף פסוק. עלינו לברר מה הניע את התלמוד או את התלמודים לפרש בדרך אחרת, בדרך שלדעתנו אינה הפשט המקורי של המשנה. הפירוש האמוראי איננו טעות, אלא תורה הוא ולימוד הוא צריך, גם אם לדעתנו אינו פשט המשנה. אין זה שיבוש סתמי אלא פירוש המבוסס על מציאות משתנה, או על תפיסות משפטיות מפותחות ושיטתיות יותר.

שני התלמודים מבטאים גישה פורמליסטית יותר; המקרים השונים אוחדו, וגובשו כללי הלכה. לאור כללים אלו הם מנסים להסביר את המשנה. גישה זו רווחת בתלמוד הבבלי עוד יותר מבירושלמי. כאלו הם המונחים שכבר הוזכרו לעיל כקטן, כרמלית, צער בעלי חיים, פטור אבל אסור ועוד.

יסודות ביקורתיים מצויים בספרות חז"ל, בתלמודים ובספרות הפרשנות. המפרש האמוראי אינו חושש לקבוע שמשפט מסוים נאמר בהקשר אחר מזה שבו הוא מופיע לפנינו.448ראו, למשל, פירושנו לעירובין פ"י מט"ו. הירושלמי אינו מהסס לקבוע שסיפורים היסטוריים אחדים על עימותים בין־כיתתיים הם בעצם סיפור אחד.449ראו פירושנו ליומא פ"א מ"ה, ועוד. פרשן מסורתי כרבי שלמה עדני מציע בהיסוס מה פירושים המנוגדים לתלמוד.450ראו פירושנו לשבת פ"א מ"ג, וכן יומא פ"ג מ"א; שביעית פ"ב מ"ו; מעשרות פ"ד מ"ד (שם פירשו גם רמב"ם והר"ש שלא כבבלי); מעשר שני פ"ד מ"ג ומ"ה. בעל מלאכת שלמה נשען במקרים אלו על רבי יהוסף אשכנזי; את חיבורו של זה אנו מכירים רק מדברי בעל מלאכת שלמה. בכל המקרים הללו,

ורבים אחרים, החכם (ר' יהוסף אשכנזי) מצניע את גישתו ותוקף את רבי עובדיה מברטנורא, ולא את הגמרא עצמה, וראו פירושינו המצוינים לעיל. וכין כתב על מלאכת שלמה בהקדמתו, הוא מסביר שהוא יעסוק "במה שכבר טרחו רבותינו האמוראים והקדמונים. מפרשים פוסקים וגאונים. כי נטעם נטעי נעמנים. ואם יזכה שנשאר לו זמן באריכות חיים ושנים. אפשר כי יראה טעמים לשבח ופנים. ולגמור והדר ליסבר. כי ידוע כי מקום הניחו רבותינו לו ולנו להתגדר בו ולהתהדר". וכן המאירי בפתיחתו לפירוש מסכת אבות "וכן הרבה כיוצא באלו, כמו שנעשה היום. אף אנחנו מראשינו וזקנינו הקודמים ועוברים לפנינו, ועל ראשינו, וכמו שאמר דרך כלל 'מקום הניחו לנו כו'' כלומר שאין השלימות נמצא בנבראים ואפי' במובחרים שבהם, עד שלא יהיו אחרונים רשאין לחלוק עמהם בקצת דברים" המשפט "מקום הניחו לנו" רומז לבבלי חולין ז ע"א שם עומד רבי על דעתו נגד הלכות קדמונים. בחרנו להביא דוגמאות מתוך כבשונה של הפרשנות עצמה, ולא מתוך הדיונים על "הפילוסופיה של הפרשנות". במקביל עסקו חכמים בשאלה העקרונית אם מותר לפרש משנה בניגוד לגמרא. רבים דחו אפשרות זו מכול וכול, אך היו גם ש"התירו" לחלוק על הגמרא אם אין מדובר בפסיקת הלכה או "בעיקר הגמרא". ראו אוצר הגאונים לכתובות, צג ע"א (עמ' 310); חידושי הרמב"ן לבבא מציעא צח ע"א; וכן כותב בעל תוספות יום יוב לנזיר פ"ה מ"ה ". ורמב"ם כתב. ונתקימו דבריו, אף על פי שבגמרא לא פירשו כן, הואיל לענין דינא לא נפקא מינה ולא מידי, הרשות נתונה לפרש. שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא, שהרשות נתונה לפרש במקראות כאשר עינינו הרואות חבורי הפירושים שמימות הגמרא. אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שיהא סותר דעת בעלי הגמרא". 'שום דין' הוא פסיקה להלכה. ראו עוד חכמת שלמה, סנהדרין נב ע"א, רמב"ן לחולין פ ע"ב ועוד. ללקט מקורות המשקף גישות שונות ראו בן מנחם, המחלוקת, עמ' 218-206; אלישיב שיטת רבדים. ראו גם פירושו הנועז של המאירי למשנה, עירובין פ"ו מ"ה, שם הוא מפרש משנה בניגוד לבבלי, ומסביר שדברי רבי שמעון הועברו ממשנה אחרת (שם, פ"ד מ"ו) ושובצו שלא בהקשרם, וכן פירוש רמב"ם והר"ש למשנה, פרה פי"ב מ"ג, בניגוד לבבלי, יומא יד ע"א. עם כל זאת יש להדגיש כי מקרים אלו של מחלוקת של פרשן מאוחר על הגמרא הם נדירים ביותר, וגם בפירושנו התופעה אינה רווחת ביותר. ראו גם פירושנו למעשר שני פ"א מ"ז, שם רמב"ם מפרש משנה בניגוד לתלמוד, אך במשנה תורה הוא פוסק כתלמוד.

עם כל זאת, פרשנות בניגוד לתלמודים ובניגוד לראשונים מחייבת ענווה וזהירות יתר, שהרי הראשונים היו גדולי תורה של ממש, חריפים ובקיאים וקוטנם עבה ממותנינו. ועוד, לעיתים היו לתלמודים ידיעות שאינן בידינו.451ראו, למשל, פירושנו לעירובין פ"ז מ"ג. אולם עלינו מוטל לפרש את פשט המשנה, ולהעלות את הפירוש הנראה בעינינו מקורי ונכון.

כל זאת בניגוד מה למטרת הפירוש כפי שמגדיר אותה בעל חסדי דוד: "כך נראה לומר באמיתות דגרסי לה ופירושה הברור. ומסכים להלכה לפום כללי השמועה, וכלהו הנח מילי שפיר נלמדים מדין משנתנו" (חסדי דוד לפרה פ"ט [פ"י שלנו], עמ' קא).

לעיתים התלמודים מציעים פירושים דרשניים למשנה. פירושים מעין אלו רווחים, כידוע, לפסוקי המקרא, אך לעיתים רחוקות מצינו פירושים דרשניים גם למסמכים של תורה שבעל פה: בספרות חז"ל יש דרשות לספר בן סירא, הנחשב קרוב לספרי הקודש, והתלמוד הירושלמי מציע דרשות לרשימת עשרים וארבעה משמרות כהונה, רשימה שאפילו אינה ברייתא אלא תעודה חוץ־הלכתית.452ירושלמי, תענית פ"ד ה"ו, סח ע"ד. רשימת המשמרות הייתה חקוקה על לוחות אבן על קירות בתי הכנסת, וכך הייתה ידועה לציבור. בתלמודים מצויה סדרת דרשות לספר בן סירא, ראו בבלי, חגיגה יג ע"א; יבמות סג ע"ב; ירושלמי, ברכות פ"ז ה"א, יא ע"ב; בראשית רבה, צא ג, עמ' 1116; קהלת רבה, ז א; ירושלמי, קידושין פ"א ה"ה, ס ע"ג, ועוד. כן מופיעות דרשות לתפילה, לצורות האותיות, וכמובן גם למשניות,453כגון ירושלמי, ברכות פ"ד ה"ד, ח ע"א ומקבילות; תנא דבי אליהו, ו (ז), עמ' 38; מדרש תהילים, ה יא, עמ' 56; ירושלמי, תרומות פ"א ה"ב, מח ע"ד; תוספתא, נגעים פ"א ה"א, עמ' 617; ירושלמי, שבועות פ"א ה"א, לב ע"ד; בבלי, שם ו ע"א, ועוד. ואכן במהלך פירושנו הדגמנו גם פירושים דרשניים למשנה.454ראו פירושנו לשבת פ"ו מ"א; פירוש הבבלי למשנה שבת פ"ו מ"ג; ירושלמי לשבת פ"ז מ"א, ח ע"ד, ועוד. עם זאת, פירושים דרשניים ממש הם נדירים; רווחים יותר פירושים שיש בהם ביטוי להתפתחות התורה שבעל פה, כלומר למציאות משתנה, או להתפתחות ההלכתית.

במהלך דיוננו מיעטנו לעסוק בהסברי התלמודים לגופם. אנו ראינו את תפקידנו בפירוש המשנה, ואם התלמודים מציגים עמדה השונה מפשט משנה, או אם הם מציעים התפתחויות מאוחרות של ההלכה, הרי שהדבר חורג מתחום דיוננו.